

ABDÜLKÂDİR DÂMOLLA'DA CEDİTÇİLİK DÜŞÜNCEİ VE ETKİLERİ

[Araştırma Makalesi/Research Article]

Zikrullah ALİM*

Sümeyye ALİM**

Geliş Tarihi: 08.12.2024

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Öz

Orta Asya toprakları daha önce içinde barındırdığı İpek Yolu aracılığı ile Doğu ve Batı arasındaki ticaret ve medeniyet alışverişinde köprü olmuş ise de deniz yolu ulaşımı geliştikten sonra önemini kısmen kaybetmiştir. Özellikle Kazak, Kırgız ve Özbek Türklerinin yanında Uygur Türklerinin çoğunluğu, oluşturduğu Doğu Türkistan Tarım havzası, Taklamakan Çölü ve birçok yüksek dağları ile coğrafyasının getirdiği dışa kapalılıkla çağın gerektirdiği gelişimi yakalayamamıştır. Konu edindiğimiz Abdülkâdir Kâşgarî'nin yaşadığı dönem, siyasi ve sosyal bakımdan genel itibari ile 1876 yılında Yakup Bey'in vefatından sonra Çin'in ikinci kez komutan Zo Zung Tang'ın Doğu Türkistan'ı istila ettiği süreçleri kapsamaktadır. Dinî hayat açısından ise Kadimci olarak nitelendirilen birtakım işgalci yönetim yanlısı ve yerli tarikatçı din adamlarının, din başta olmak üzere siyasi, iktisadi, tıbbi ve diğer sosyal alanlarda halk arasında otorite sahibi oldukları bir dönemdir. Böyle bir ortamda Ceditçilik hareketinden etkilenen Abdülkâdir Dâmolla, çeşitli engellenmelere maruz kalmasına rağmen Uygur toplumunu bilinçlendirmek ve cehaletten kurtarmak için birden çok alanda mücadele etmiştir. Çalışmamızda "Ceditçilik" hareketinin nasıl ortaya çıktığı, önemli temsilcileri, Doğu Türkistan'a nasıl intikal ettiği ve bu kapsamda Abdülkâdir Kâşgarî'nin adımları ve bölge insanını nasıl etkilediğine dair sorulara cevap bulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, Orta Asya, Doğu Türkistan, Uygur Türkleri, Abdülkâdir Dâmolla.

THE IDEA OF JADIDISM IN ABDULKÂDİR DÂMOLLA AND ITS EFFECTS

Abstract

Although the Central Asian lands had previously been a bridge in the exchange of trade and civilization between East and West through the Silk Road, it partially lost its importance after the development of maritime transportation. In particular, the Eastern Turkestan agricultural basin, whose population consisted predominantly of Uyghur Turks alongside Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek Turks, was unable to achieve the developmental advances demanded by the era due to its geographic isolation imposed by the Taklamakan Desert and numerous high mountain ranges. The period under consideration, during which Abdulqadir Kâşgarî lived, roughly spans from 1876—following the death of Yakup Beg—to the second invasion of East Turkestan by the China under the commander of Zuo Zung Tang. From a religious-social perspective, this era was characterized by the ascendancy of certain supporters of invading state and locally entrenched Tarikat (Sufi-order) religious figures—often labeled "Kadimci"—who wielded considerable authority not only in matters of faith but also in political, economic, medical, and other social domains. In such an

*Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Mezhepleri Tarihi Bölümü, e-posta: erylalqin@gmail.com

Orcid: 0000-0001-7429-2761

** Yüksek Lisans Mezunu, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, e-posta: Sumeyyemr@gmail.com

Orcid: 0000-0002-9139-9293

environment, and influenced by the Jadidist movement, Abdulqadir Dāmolla—despite facing various forms of obstruction—struggled across multiple arenas to awaken the Uyghur community and liberate it from prevailing ignorance. In the present study, we seek to answer the following questions: How did the Jadidist movement originate? Who were its principal representatives? By what means did Jadidism reach East Turkestan? Within this framework, what specific steps did Abdulqadir Kâşgarî take, and how did his efforts impact the region's inhabitants?

Keywords: Jaditism, Central Asia, East Turkestan, Uyghur Turks, Abdülkâdir Damolla.

Giriş

Türk ulusunun bir parçası olan Uygur Türkleri, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Özerk Bölge statüsünde yaşamaktadır. Komünist rejimde demokratik haklarından daima mahrum bırakılan Uygurlar ve aydınları, 19. yüzyılda Türk-İslam dünyasında ortaya çıkan modernleşme ve yenileşme sürecine kısıtlı imkânlar dâhilinde kendi çabaları ile dâhil olmuşlardır. Kazan Tatarlarında başlayan Ceditçilik akımı ve Mısır merkezli ortaya çıkan İslami Reform hareketlerinden etkilenen Uygur aydınları, bu alandaki meşhur şahıslar ile tanışmış, onlardan eğitim almış ve görüşlerinden etkilenerek kendi memleketlerinde her sahada yenileşme sürecini başlatmışlardır. Eğitim, sosyal, siyasi, dinî ve kültürel alanlarda milletin muasır medeniyetler seviyesine ulaşması için faaliyet göstermişlerdir.

Abdülkâdir Dâmolla, 1914-16 yıllarında Kâşgar müftüsü ve müderris idi. 1915 yılında Kâşgar hapishanesinde yatan Türkiyeli aydın Ahmet Kemal'i ziyaret etmiştir. Bu anları günlüğüne yazan Ahmet Kemal şöyle ifade etmektedir: "O günü Abdülkâdir müftü hazretleri beni ziyaret için hapishaneye gelmişti. O zat benim manevi babamdı. O, Usûl'i Cedîd okullarında okumanın doğru olduğunu, belki de farz olduğu hakkında bu diyarda fetva veren ilk faziletli kişi idi." Çünkü Dâmollan'ın gelişmiş ideoloji ve eğitim reformu yolunda yaptığı faaliyetler Kâşgar'da yenilikçi taraftarı olmayan "kadimciler" ve "reformcular" arasındaki fikir ayrılığını ortaya koymuştur. Elbette ki bu tartışmada eski düzen taraftarı olanlar yani işgalci hükümetle arası iyi olan ve halk tarafından da sayılmış bazı şahıslar galip gelmiştir. Onlar bu medeniyeti öğrenmekte olanlara "Azgınlık", kıraathane açanlara "Mezhep bozanlar", İslam cemiyeti kurulunca "Dehriyye ocağı", "Nasihat'i-Amme" isimli eser yayınlanınca "Bidat", "Muteâliye-Hidayet" adında dinî ve millî okul açılınca ise "Azgınlık derneği" gibi türlü iftira ve sözde "fetva"ları ile bu kurumların bazılarını kapattırmışlar, bazılarının ise itibarını zedelemişlerdir. Hurafecilikte aşkınlık seviyesine ulaşmış bu şahıslarla Dâmolla tek başına mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Tüm bunlara rağmen Abdülkâdir Dâmolla'nın yenilikçi ideolojisi, geleceğe olan gayesi ve iradesi hiçbir zaman zayıflamamıştır. O, yaptığı mücadele ile dönemin meşhur Ceditçilerinden olmuştur. Bu dönemde Dâmolla, 120 beyitlik "Muhammes" isimli eserini yazarak kendisinin toplum, itikat, ahlak ve eğitim hakkındaki öneri ve eleştirel görüşlerini sunmuştur. Anlamının derin, dilinin akıcı, sade ve güzel, gerçekçi eleştirileri ile zengin içeriğe sahip bu eser, 1910'lu yıllarda Uygur toplumunda yegâne şaheser sayılır.

O dönemde Kâşgar'da meşhur on beş medrese bulunmaktaydı. Bunlar, Abdülkâdir Dâmolla'nın içinde bulunduğu "Lay Peştak Medresesi", "Hanlık Medresesi", "Kazan Medresesi", "Vanglik Medresesi", "Bahavudun Muhterem Medresesi", "Dorga Beg Medresesi", "Naci Hakimbeg Medresesi" ve "Ordaaldi Medresesi" idi.

1914 yılında Bahavudun isimli yerli zengin bir tüccarın desteğiyle Artuş ilinin Üstünartuş ilçesinde açılan Uygur eğitim tarihindeki ilk pedagoji okulu olan "Kâşgar Dâru'l Muallimin" ve öğretmen Ahmet Kemal'i destekleme ve karşı koyma konusunda yerli ulema ve zenginler iki gruba ayrılmışlardır. Destekleyen kişiler ise Abdülkâdir Bey ve onun reform hareketine saygı duyan insanlardı, diğerleri ise Rus konsolosluğu ve işgalci güçler tarafında olan insanlardı. Reform hareketine ilk dönemde şiddetle karşı çıkan kişiler çok olsa da ilerleyen

zamanlarda özellikle şehrin saygın insanları artık bu hareketi destekler hâle gelmiştir. 1915 yılında Kâşgar'a gelen Tatar aydın Nuşirvan Yaoşiv Kâşgar'daki değişimleri şöyle aktarmıştır: Geçmiş yıllarda reform ve yenilikçi eğitim anlayışını yasaklayarak Ceditçilere "kâfir" olarak niteleyen ulemaların hepsi değişmiş, bu faaliyetlere karşı çıkanlar da ortaya konulan başarılarından sonra desteklenmeye başlanmıştır. Sonraki yıllarda Ceditçiliğin halk arasında yaygın hâle geldiğini ve desteklendiğini Kâşgar'da daha önce zikredilen Adil Hikmet başkanlığındaki aydınların şu cümlelerinden anlayabiliriz: "Kâşgarlılar bize derinden saygı ve sevgi beslemişlerdi, öyle ki bir dediğimizi iki etmezlerdi." (Rozi, 2010: 30).

Çalışmada, Uygur toplumunun dinî, siyasi ve kültürel anlamda gelişmesinde etkili rol üstlenen Abdülkâdir Kâşgarî'nin yaşadığı dönem anlatılmaya ve onun Doğu Türkistanlılar açısından tarihî önem arz eden bir şahsiyet olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda benimsemiş olduğu Ceditçilik düşüncesi, Ceditçilik hareketindeki yeri ve Doğu Türkistan'a etkilerinden kısaca bahsedilmiştir.

1. Abdülkâdir Dâmolla Döneminin Sosyokültürel Durumu

Abdülkadir Kâşgarî'nin yaşadığı dönem siyasi ve sosyal bakımdan genel itibari ile 1876 yılında Yakup Bey'in vefatından sonra Çin'in ikinci kez komutan Zo Zung Tang'ın Doğu Türkistan'ı istila ettiği, ardından General Yang Zing Şin'in Uygur bölgesine genel vali olarak atandığı süreçleri kapsamaktadır (İsa, 1973: 137-148). Dinî hayat açısından ise Kadimci olarak nitelendirilen birtakım işgalci yönetim yanlısı ve yerli tarikatçı din adamlarının, din başta olmak üzere siyasi, iktisadi, tıbbi ve diğer sosyal alanlarda halk arasında otorite sahibi oldukları görülmektedir. Çiftçiler onların söylediği tarihte hasat topluyor, hastalar ise onların talimatı ile mezarlardan medet umarak bazen de onlara dua okutarak şifa bulmaya çalışıyorlardı (Nuri, 2013: 101-102). Bu kişiler tarafından halkın yararına hiçbir girişimde bulunulmadığından yurttan sefil ve eğitimsiz kişilerin çoğaldığı bilinmektedir (Nuri, 2013: 99).

Orta Asya toprakları daha önce içinde barındırdığı İpek Yolu aracılığı ile Doğu ve Batı arasındaki ticaret ve medeniyet alışverişinde köprü olmuş ise de deniz yolu ulaşımı geliştikten sonra önemini kısmen kaybetmiştir. Özellikle Doğu Türkistan Tarım Havzası, Taklamakan Çölü ve birçok yüksek dağları ile coğrafyasının getirdiği dışa kapalılıkla çağın gerektirdiği gelişimi yakalayamamıştır (Eset, 1998: 14). Söz konusu XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında emperyalist devletlerde kapitalist sistem hızla büyüyerek yeraltı kaynaklara sahip olan diğer ülkeleri işgal etme çabasında olmuşlardır. Batı'da Hindistan ve Afganistan'ı sömüren İngiltere'nin aynı zamanda Doğu Türkistan'da bankaları, konsoloslugu ve haberci tüccarları bulunmaktaydı. Bu sırada Batı Türkistan'ı tamamen ele geçiren Sovyet Rusya da Doğu Türkistan'a doğru ilerlemekteydi. Bunun yanında İsveç misyonerleri insani yardım adı altında bölgede Hristiyanlığı yayma girişimindeydi. Tüm bu hadiseler hâlihazırda Çin işgalinde olan bölgenin sosyal ve siyasi vaziyetini daha karmaşık hâle getirmiştir. Ne yazık ki bu unsurlar, Avrupa ülkelerinde toplumsal ve bilimsel gelişmelerin meydana geldiği yeni yüzyıla, Uygur toplumunun siyasi oyunların ve cehaletin içine itilmiş bir şekilde girmesine sebep olmuştur (Emin, 1997: 432-433).

2. Ceditçilik Düşüncesi

İlk başlarda ticaretle uğraşarak refah içerisinde yaşayan Tatarlar, Rusların bölgeyi işgal etmesi ve bunun sonucunda kültürel asimilasyon politikasına uğrayarak Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya maruz bırakılmıştır (Merad, 1999: 156-160). Buna karşı uzun süre özgürlük mücadelesi veren Kazan Türkleri, 1873-1893 yıllarını kapsayan süreçte ciddi manada bölgeden göç ederek farklı coğrafyalara dağılmıştır. Kendi topraklarında azınlık durumuna düşmüş, siyasi ve dinî özgürlüklerinden mahrum kalmış olmaları ile âdeti kültürel çöküş dönemine girmişlerdir. Tam da bu durum karşısında mevcut krizden

kurtulmanın yollarını aramış ve bu uğurda çokça gayret göstermişlerdir (Eset, 1998: 124). Bu süreçte Ceditçilerin merkezi konumunda olan Mısır, İran, Afganistan, Hindistanlı aydınlar ve Osmanlı'daki İttihat ve Terakki gibi fikir ve hareketlerden etkilenmişlerdir. Ayrıca batıdaki sanayi ve eğitim alanında gelişmelerde onların ilham kaynağı olmuş (İsrailov, 2023: 34-41), bu bakımdan İslami değerlere ödün vermeden Batı'nın sanayi ve eğitim alanında yapmış olduğu reformun da dikkate alınması bahse konu olmuştur (Alim, 2023: 13).

Söz konusu ıslahatlardan etkilenen yenilik hareketi 1884 yılında İsmail Gaspıralı'nın Usûl-i Cedîd adındaki yenilikçi eğitim sistemini uygulamasıyla gelişmiş ve sistematik bir yapıya bürünmüştür (İsrailov, 2023: 30). O, uzun süre geleneksel medrese eğitim sisteminde okumuş, Rusya, Fransa ve Türkiye'de yaşamıştır. Özellikle İstanbul'da Genç Türklerden, Paris'te ise sosyal ve liberal düşünürlerden etkilenen Gaspıralı, bu süreçte Batı eğitim sistemini yakından tanımıştır (Akyol, 1933: 14).

Gaspıralı, 1877 yılında memleketine dönmüş, Tatar ve diğer Türk topluluklarının uyanışı ve gelişmesi için çalışmalara başlamıştır. O, ıslahat hareketinin önce dil ve eğitimden başlaması gerektiğini düşünmüş, ona göre hareket etmiştir. Gaspıralı'ya göre okullarda dinî bilgilerin yanında fennî bilimler de okutulmalı, her öğrencinin yaşı ve eğitim seviyesine göre dersler verilmeli, kızlar için de ayrı okullar açılarak özel dersler verilmelidir. Bu çerçevede 1884 yılında Bahçesaray'da ilk Usûl-i Cedîd okulunu açmış ve yeni eğitim sistemini uygulamaya başlatmıştır (Alim, 2023: 14).

Gaspıralı'nın fikirlerini yaymak için kullandığı önemli araçlardan biri de gazete ve dergilerdir. Bu bakımdan Tercüman gazetesi örnek olarak verilebilir (Akpınar, 2011). Onun ileri sürdüğü "Dilde, işte, fikirde, birlik" çağrısı da Türk dünyasının ortak yazı oluşturma gayretinin bir parçasıdır. Aynı dönemde Kazan'da yayımlanan Şura Dergisi (Göçmen, 2010) ve Batı Türkistan'da yayımlanan Terakki, Hurşid, Turan, Semerkant ve Sada-i Türkistan gibi dergiler, Ceditçilik hareketinin Orta Asya başta olmak üzere çeşitli bölgelere ulaşma noktasında önemli rol üstlenmiştir (Rozi, 2003: 35).

İsmail Gaspıralı'nın başlattığı ideoloji ve bahsi geçen yayınların tesiri ile Ceditçiliğin tüm Orta Asya'da temsilcileri ortaya çıkmıştır. Semerkant'ta Mahmut Hoca Behbudî, Abdulkadir Şakuri, Taşkent'te Münevver Kâri, Abdullah Avlani, Buhara'da Sadridin Ayni, Abdurrauf Fıtrat, Hokand'da Hamza Hekimzade Niyazi, Aşurali Zohiri, Mahmudcon Obidov (İsrailov, 2023:45), Türkmenistan'da Alışbeg Aliyev, Muhammedkulu Atabayev (İşbilir ve Dikkaya, 2021:266), Doğu Türkistan Kâşgar'da Abdülkâdir b. Abdulvaris Kâşgarî ve onun izinden gelen Mahsut Muhiti, Abdulhaluk Uygur, Hacı Kutluk Şevki ve Mehmet Ali Tevfik gibi isimler Ceditçilik hareketinin önde gelen kişileridir (İnayet, 2012: 201-207). Ceditçilik hareketi sadece eğitim alanında değil aynı zamanda dinî, siyasi ve millî konularda da fikir beyan etmiştir. İslam dininin bidat, hurafeler ve terki dünya anlayışından arındırılması fikrini benimsemiş, İslam akaidinin sadeleştirilerek çağa uygun şekilde yorumlanması gerektiğini savunmuşlardır (Eset,1998:13). İlerleyen zamanlarda Ceditçilerin kendi içlerinde siyasi düşüncelerinde farklılık göstermiş olsalar da çoğunluğun amacı Kazan, Kırım başta olmak üzere tüm Orta Asya'nın Rus hegemonyasından kurtulmasını hedefledikleri görülmektedir (Sulayman, 2013: 88). Uygur Türklerinin Ceditçilik fikrini benimsemesi ve bölgede yayılmasının nedenlerinden biri de budur. O da Tatar Türklerinin Çarlık Rusyası tarafından yürütülmekte olan asimilasyon politikasına maruz kalması ve Uygur Türklerinin de Çin rejimi tarafından uygulanmakta olan baskı ve asimilasyona maruz kalması bakımından iki Türk ulusunun aynı kaderi paylaşmasıdır (Alim, 2023: 16).

3. Abdülkâdir Dâmolla ve Onun Ceditçilik Düşüncesi

Abdülkadir bin Abdülvaris Kâşgarî'nin doğum tarihi ile ilgili birçok görüş olsa da tarihî kaynakların geneli 1862 yılını göstermektedir. Artuş ilinin Meşhed ilçesinde dünyaya

gelmiştir. İlk tahsilini kendi memleketi olan Artuş'ta Hazreti Sultaniye Medresesinde yapmış, yüksek eğitimini Kâşgar Hanlık Medresesi'nde tamamlamıştır (Aierken, 2020: 22). Daha sonra Kokand'ta iki yıl okuyarak 1891 yılında Buhara'ya gitmiş, orada 8 yıl tahsil görmüştür (Tömür, 2007: 11). Ardından Buhara Kökütaş Medresesinde ve Hindistan'da eğitim almıştır. 1906 yılında hacca gitmiş (Tömür, 2007:13-15), Hicaz, Medine, Mısır, İstanbul, Kazan, Taşkent gibi şehirleri ziyaret ederek 1920 yılında Kâşgar'a dönmüştür (Emin, 1997: 435).

Fikrî dünyasının ilk temelini nasıl atıldığını 1916 yılında Şura dergisine yazdığı "Edebî Bir Musahebe" isimli makalesinde şöyle beyan etmiştir: "1906 yılında İstanbul'da iki ay kaldıktan sonra Mısır'a gittim. Orada Tatar talebelerin vesilesi ile Reşit Rıza Bey, "El-liva" dergisinin müdürü Mustafa Kamil Bey ve Seyyit Muhammet Beyler ile Ceditizm ve reform hakkında önemli bilgiler edindim. İki ay Mısır'da kaldıktan sonra vatanıma dönerek halkı tecdit ve reforma davet etmeye başladım" (Tömür, 2007: 13). Fikrimin şifa bulmasındaki bir diğer sebep ise İbn Teymiye, Cemaleddin Afgâni, İbn Kayyim el-Cevziyye, Şeyh Muhammed Abduh gibi âlimlerin eserlerini mütalaa ve mülahaza yapmanın yanında hâlihazırdaki "Tercüman", "Vakit" ve "Şura" gibi dergi ve gazeteleri takip etmem olmuştur" (Tömür, 2007: 13).

Dâmolla, gözlemleri sonucu değişimin önce medrese ve mekteplerden başlaması gerektiği kanaatine varır. Doğu Türkistan'daki okullar ise hükümetin kurduğu Xuetang adı verilen tamamen Çin'li öğrencilerden oluşan Çin dili ve kültürünün öğretildiği, Uygur sosyokültürel değerleri ile bağı olmayan bir kurumdu. Yerli halk ise evlatlarını bu yerlere göndermek istemiyordu (Jelil, 2009: 67). Abdulkâdir Dâmolla, bu durumda geleneksel medrese sistemine karşın sadece Arapça temelli eğitimin yerine Uygur Türkçesi ile eğitim verilmesi gerektiğini düşünmüş ve "Serf-Nahiv", "İlm-i Hesab", "Miftahü'l-Edep", "Telimu's-Sebiyyan", "Bidayet'üs-Serp", "Hidayit'i-Nahvi", "Şerh'i-Amal'i", "Cevahiru'l-İkan", "Akaid'i-Zaruriyye", "İlmi-Tecvit", "İbadat'i-İslamiyye", "İrşad'il-Muslimin", "Nesihet'i-Amme", "Nesayihu'l-Etfal" gibi birçok derslik niteliğinde eser ve dergi yazısı kaleme almıştır (Emin, 1997: 435-436).

Bahsi geçen eserlerin biri olan "Nesihet'i-Amme" adlı çalışmasında, yazarın Ceditçilik ideolojisi ve yenilikçi görüşü yansıtılmıştır. Eserde Dâmolla'nın bidatla şekillenmiş İslam anlayışına kapılmış Uygur toplumunu, yeniliğe açık ve zamanın gelişmişliğine ayak uydurmaya davet etme arzusunu görebiliriz. Din dışı modernleşmeyi ve hurafelere bağlı dinî hayatı yaşamayı da doğru bulmamıştır. Onun eseri, çağdaş dönem Uygur ideoloji tarihindeki ilk özgün eserdir diyebiliriz (Rozi, 2010: 34). Bunun yanında "Miftahü'l-Edep" isimli eseri okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. 15 bölümden oluşan ve şiirsel bir dil ile yazılmış, şiir çeşitleri ve özellikleri örnekleri ile açıklayıcı bir şekilde anlatılmıştır. Eser, 1910 yılında Taşkent'te neşredilerek dağıtıma çıkarılmıştır (Rozi, 2010: 34). Yazarın "Cevahiru'l-Hekaik" isimli eseri ise Mısır Ezher Üniversitesi "Camiu'l Ezher Daru'l-ulum" kütüphanesinde saklanmaktadır (Ehmedi, 1996: 303).

19. asrın sonlarında Orta Asya'yı etkisine alan Ceditçilik hareketinin tesiri ile birtakım aydınlar, dinî ve kültürel yozlaşmaya, unutulmaya yüz tutan Uygur toplumunun sosyal, siyasal, ekonomik, ideolojik yapısı ve durumu üzerine araştırmalar yapmaya başlamıştır. Bu amaçla Doğu Türkistan topraklarını ziyaret eden aydınlardan biri Kazakistan doğumlu aslen Uygur asıllı Nezer Hoca Abdusemetov, bir diğeri ise Tatar aydın ve muhabir Nuşirvan Yaoşev'dir. Abdusemetov, 1914 yılında Aksu iline gelerek topladığı bilgileri "Şura" dergisinde "Bizniğ Turmuş" (Bizim Hayatımız) adıyla yayınlamıştır. Yaoşev ise 1915 yılında Kaşar, Kuçar ve Hoten illerine gelmiş ziyaretlerde bulunmuştur. Elde ettiği verileri, duyduğu ve gözlemlediği bilgileri ise Orenburg'da Tatarca yayınlanmakta olan "Şura" dergisi ve "Vakit" gazetelerinde neşretmiştir. "Kâşgar Musulmanlar Halidin" (Kâşgar Müslümanları Durumundan) adlı makalesi "Vakit" gazetesinde yayımlanmıştır (Ehmedi, 1996: 1-2).

Abdulkâdir Kâşgarî'nin "Tevvit kitapları İstanbul ve Tatar lehçelerine tercüme edilerek günümüzde neşrediliyor olsa da anlamayı daha kolay hâle getirmek için farklı tecvit kitaplarından seçerek günümüz Uygurcasına göre düzenleme yaptık." dediği eseri (URL-1), ilkokul öğrencilerine temel matematik konularını öğreten kitaptır. Doğu Türkistan'daki Ceditçi okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur (URL-1).

O, İslam akaidini bozarak ticarete dönüştüren riyakâr hocaları şiddetle kınıyordu (Tömür, 2007: 36). Geleneksel medreselerin ise talebeleri ne kadar geride bıraktıklarını o dönemde öğrenciler arasında meşhur olan şu cümlelerden anlamak mümkündür: "Zencani kitap gündüzümüzü gece kıldı, altı kişiydi, yedimizi de dilsiz eyledi (Tömür, 2007: 41)." Öncülük ettiği reform hareketi kapsamında pek çok aydının yetişmesini sağlamıştır. Onun fikirlerinden etkilenen kişiler, ilerleyen süreçlerde önemli görevlerde bulunmuştur (Aierken, 2020: 23).

4. Dâmolla'nın Ceditçilik Düşüncesinin Etkileri

Yenilikçi düşüncesine öncelikle eğitimden başlamayı düşünen Dâmolla, önce Kâşgar'a Ceditçi okul açmaya karar verir. Bunun için "Bidayetü's-sarf", "Bidayet'ü-Nahv", "Teshilu'l-Hesap" isimli kitapları kaleme alarak Kâşgar'daki yenilikçi akımı destekleyen tüccarların yardımı ile Kazan'daki "Millet" matbaasında bastırır ve Kâşgar'a gönderir (Rozi, 2010: 30).

Dâmolla'nın 1912 yılında Kâşgar'da okul, dernek açarak ve çeşitli kitapları yayınlarak başlattığı reform hareketi kısa süre içinde başka illere de yayılmıştır. Böylece o, bu yenilikçi hareketin Uygur toplumundaki önderi olarak tanınmıştır (Rozi, 2010: 32). O dönemde açmış olduğu okullarda eğitim görmekte olan çalışkan ve geleceği parlak olacağını düşündüğü talebelerinden seçerek Kazan, Ufa, Orenburg ve Kırım gibi yurt dışındaki yenilikçi eğitimin yürürlüğe girdiği yerlere tahsile göndermiştir. Bu öğrencilerin masraflarını ise İstanbul'da 1911 yılında kurulan "Buhara Marifet Cemiyeti" karşılamıştır (Rozi, 2010: 31).

Dâmolla'nın etkisi ile Ceditçiliğe meylenmiş gençler, Orta Asya'da yayınlanmakta olan dergi ve gazetelerin okunacağı kıraathane açmışlardır. Aynı zamanda "Cemiyet-i-İslamiyye" adında ulemalar şurası tesis edilmiş, "Cemiyet-i-Hayriyye-İslamiyye" adında yardım cemiyeti kurulmuştur. "Müteâliye-Hidayet" adında Ceditçe okul açılmıştır. En önemlisi de bu süreçte Dâmolla önemli eserlerinden biri olan "Nesihat'i-Amme"yi yazıp neşrettirmiştir (Rozi, 2010: 34).

Çeşitli bölgelerde müderrislik yapan Dâmolla önemli şahsiyetlerin yetişmesini de sağlamıştır. Kâşgar'dan Şemdüddin Dâmolla ve 12 Kasım 1933 yılında kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin başbakanı Sabit Abdülbaki bunlara örnektir. Yetiştirdiği şahsiyetler Uygur Türklerinin siyasi ve ilmî faaliyetlerinde önemli görevler yerine getirmiştir (Kurban, 2010: 173).

Dâmolla, Arapça, Farsça, Urduca ve diğer Türk lehçelerini bilmesinin yanı sıra onların edebiyatına da iyi derecede hâkimdi. Şiir alanında Orta Asya ve Arap ülkelerinde hatırı sayılır hâle gelmiştir. Talebelerinin kolayca ezberleyebilmeleri için hazırladığı Ehl-i Sünnet akaidinin inanç esaslarını şiir şeklinde açıklayarak kaleme alınan Cevâhirü'l-İkan isimli eseri hâlen El-Ezher Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Toplumsal problemleri sadece kınamakla kalmamış, çözüm üreterek çeşitli eserler ortaya koymuş ve halkın aydınlanması için durmadan çalışmıştır (Kurban, 2010: 173).

Dâmolla'nın eğitim alanına da hatırı sayılır katkıları vardır. Eğitimde reformu benimseyerek okullarda dinî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerin de okutulması gerektiği görüşünü ortaya koymuş ve okullar açarak ders müfredatlarının değiştirilmesi taraftarı olmuştur. İlm-i Hisab ve İlm-i Coğrafya eserlerini bu sürece katkı olarak kaleme aldığını görmekteyiz (Kurban, 2010: 173). Onun çalışmalarında insanların öncelikle eğitim almaları gerektiğine vurgu

yaptığını görmekteyiz. Ona göre halk, dinî bilgileri hurafelerden değil dinin kaynağı olan Kuran-ı Kerim ve sünnetten öğrenmelidir (Kurban, 2010:174).

Dâmolla ve kendisi gibi diğer aydınlar toplumun bilincinin artması, çocukların iyi eğitim alabilmesi için çaba gösterirken bu durum yerli yönetim, bazı burjuvaziler ve onlardan beslenen tarikat mensubu şeyhleri rahatsız etmiştir. Onlara göre açılan okullar, yayınlanan dergi ve kitaplar, verilen sohbetler dine aykırı nitelikteydi. Zira onların “fetva”larınca Kuran-ı Kerim’i sadece makamli okumak yeterliydi, anlamını öğrenmek veya tefsirini yapmak caiz değil, günah sayılırdı. Ne yazık ki bu cahilce karşılıklar yerli ve yabancı sömürgecilerin halkı istismar etmelerine zemin hazırlıyordu (Kurban, 2010: 172-175).

O, Batı Türkistan’daki demokratik inkılaplardan etkilenmiş, Doğu Türkistan’daki feodal esarete karşı özgürlükçü, halkçı ve yenilikçi akımın önderlerinden olmuştur (Ehmedi, 1996: 300). Yabancı güçlerin Türkler arasında yayılmaya çalıştığını gözlemlemiş vatansever biri olarak mücadele etmiştir. “Nasihât-i-Amme” isimli eserinde: “Hurafe çoğalarak, önderlerimizin ahlakı ve eserleri unutulduğundan şeref ve saygınlık elimizden gitti. Ecnebler de vatanımıza el uzatmaya başladı.” diyerek halkı cehalet ve gaflet uykusundan uyandırarak ilim ve marifet öğrenmeye çağırmıştır (Ehmedi, 1996: 301). Onun yeni nesillere ne kadar önem verdiği ve reformist bir aydın olduğu şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: “Evlatlarınızı başka bir zaman ‘gelecek’ için talim ediniz, çünkü onlar sizden bağımsız başka bir zamanda yaşamak için gelmiştir” (Ehmedi, 1996: 301).

Abdülkâdir Dâmolla’dan sonra reformist düşüncenin temsilcilerinden biri de Mahsut Muhiti olmuştur. O, Ceditçiliğin aynı zamanda politik temsilcilerinden biridir. 1931 yılında Hocaniyaz Hacı’nın başlattığı Kumul Millî Ayaklanmasını tüm memlekete yaymak için kardeşi Musul Muhiti, Mahmut Muhiti ve milliyetçi şair Abdulhalık Uygur beraberliğinde Turfan millî ayaklanmasını başlatarak yerli yönetime karşı mücadele etmiş, 47 yaşında vefat etmiştir (İnayet, 2012: 204). Kendini milletini uyandırmaya adanmış Ceditçilerden biri de Mehmet Ali Tevfik’tir. Şair ve eğitimcidir (İnayet, 2012: 208). Ceditçilik hareketinin siyasi alandaki temsilcilerinden Sabit Dâmolla, Mahmut Muhiti, Mesut Sabrı Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin, Muhammed Emin Buğra, Kurban Koday gibi kişiler bulunmaktadır. Bunların Uygur siyasi tarihinde kayda değer katkıları bulunmaktadır (İnayet, 2012: 209). Diğer taraftan Orta Asya’da Ceditçilik Stalin tarafından yok edilmeye başlarken Doğu Türkistan’da onun uzantısı Şeng Şi Say, Ceditçi aydınları yok etmiştir (İnayet, 2012: 109). Dâmolla’nın çabaları sayesinde toplumda aydın fikirli insanlar çoğalmaya başlamış, reform hareketlerinde ve yeni eğitim sisteminde aktif rol oynamaya başlamıştır. Geniş halk kitlesinin desteği karşısında durmaya cesaret edemeyen güçler ise çareyi gizlice kendilerini destekleyeceği yerli hükümet ve diğer yabancı güçler ile iş birliği yapmakta bulmuş, sonunda Abdülkâdir Dâmolla’yı katletmişlerdir. Ancak zalimler sadece Dâmolla’nın mevcutluğunu yok etmiş, oluşturduğu düşünce sistemini ve Uygur toplumunda başlattığı reform hareketinin izlerini silememişlerdir. Aksine onun ve arkadaşlarının vesile olduğu bu toplumsal uyanış hareketi ile Doğu Türkistan’da iki devlet kurulmuştur (İnayet, 2012:176).

Kâşgarî, toplumun örf ve âdetlerini dine mal etmesiyle oluşan yanlış din algısının toplumsal yozlaşmaya yol açacağı görüşündedir. Özellikle batıl düşüncelerden uzak durmak ve İslam inancının tüm emirlerini sosyal hayatta tatbik etmek onun din ve toplum anlayışının temelini oluşturmaktadır. Kâşgarî bir Ceditçi olmasıyla eğitim konusuna önem vermiştir. Ona göre din ve eğitim karşılıklı ilişki içerisinde. Ayrıca toplumsal ilerleme için dünyevi ve dinî ilimlerin eşit manada önem arz ettiğini düşünmektedir. Dolayısıyla o toplumun kalkınması için eğitim ve çabalamayı öncelik olarak görmüştür. Kâşgarî, siyasi ve millî özgürlüklerinden mahrum edilmiş bir toplum için öncelikle dayanışma olgusunun gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre bir topluluğun esaret altında kalmasının esas sebeplerinden biri uyuşmazlık ve ihtilaftır. Ayrıca Kâşgarî söz konusu düzeni sağlamak için vakıf ve dernek gibi kurumların gerekliliğini öne sürmüştür. Ona göre bunlar cemiyete

yararlı işler yapacak kurumlar olduğu için kalkınmaya ve dayanışmaya temel oluşturmaktadır. Kâşgarî ayrıca işgalci hükümetin ve yabancı güçlerin getirdiği inançsal problemleri dayanışma yolu ile giderebileceği kanaatindedir. Ona göre toplumsal dayanışma ile halk içinde dinî ve millî birlik sağlanacaktır. Kâşgarî ayrıca sosyal değişme olgusuna da değinmiştir. Ona göre toplumsal alanda sosyal değişme fikir değişikliği ile gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak kadercilik anlayışından kurtulmanın önemine değinmiştir. Kâşgarî toplumsal değişme açısından ne dinden bağımsız gelişen seküler bir toplumu ne de taassuba bağlı geleneksel düşünceyi savunmuştur. O, her açıdan gelişmeye ve değişmeye açık ve bid'atlardan arınmış bir toplumsal yapı hedeflemiştir. Kâşgarî aynı zamanda sosyal ahlak konusuna önem vermiştir. Ona göre ideal toplumun temelini dinî emirleri yeterince yerine getiren samimi ve ahlaklı bireyler oluşturmaktadır. Aynı zamanda Kâşgarî için toplumda kadınların önemli bir konumu bulunmaktadır. O, dinde kadınların da eğitim haklarının olduğuna değinerek, ancak eğitilmiş kadınlar ve onların yetiştirdiği bireyler sayesinde medeni bir toplumun inşa edileceğine inanır. Kâşgarî, ekseriyetinin Müslüman olduğu Uygur toplumunda ulemaların tutumlarının önem arz ettiği görüşündedir. Bu çerçevede ulemalar arasında yayılmış olan Kadercilik ve Terk-i Dünya anlayışlarının toplumda mutaassıplığı yaydığını düşünmektedir. Ayrıca dinin aslına bağlı kalan ve aynı zamanda entelektüel aydın olan ulema sınıfı ise onun din ve toplumdaki ulema profilinin temelini oluşturmaktadır (Alim, 2023: 68-70).

Usûl-i Cedîd, Doğu Türkistan'da ilk önce eğitim sahasında nüfuz etmiştir. Uygur burjuvazilerinden Bahavudun Bay, Kazan'da eğitim için bulunduğu süreçte Avrupa ve Rusya'da ortaya çıkan kültürel ve sosyal gelişmeleri yakından gözlemlemiştir. Yurdu Gulca'ya dönüşünde Kazanlı üç öğretmeni istihdam etmek üzere beraberinde getirmiştir. Daha sonra kendi maddi desteği ile "Hüseyniye Mektebi", "Meslek Mektebi", "Turaniye Mektebi", "Mektebe-i Nur", "Dernek Okulları", "Keşfiye Mektebi", "Sayramiye Mektebi" gibi Ceditçilik fikirlerini savunan okullar açarak memleketi Gulca'da yenilikçi eğitimin yayılmasına katkı sunmuştur (Jelil, 2009: 79).

Turfan'da Mahsut Muhiti'nin 1910 yılında Moskova'dan beraberinde getirdiği ve daha sonra davet ettiği Tatar aydınlarının çalışmalarıyla "Mekteb-i Maksudiye" adında Ceditçi okul açılmış, yeni eğitim sisteminin Turfan ve civarına yayılmasında etkili olmuştur. Fakat bu süreçte Ceditçilik akımı Uygur bölgesindeki birkaç şehirde eğitim alanında yenileşme olarak var olmuştur. Daha sonra Abdülkâdir Kâşgarî'nin ortaya çıkmasıyla Ceditçilik akımı dinî ıslahat ve eğitimde reform yönleri ile Uygurların dinî, millî, edebî, siyasi ve sosyokültürel hayatında önemli gelişmelerin vuku bulmasında etkili olmuştur (Alim, 2023: 16-17).

Sonuç

Son dönemlerde Müslüman toplumunda yayılmış olan bidat ve hurafelere karşı Kur'an-ı Kerim ve sünneti ön plana çıkaran ıslah kavramının daha sonra dinî düşüncelerin modern çağa uygun olması ve sosyokültürel geri kalmışlığın kapanması için İslami Reform ekseninde devam ettiğini, Cemalettin Efganî, Muhamed Abduh ve Seyid Ahmethan gibi İslam düşünürlerinin bu harekete öncülük ettiklerini görmekteyiz. Daha sonra söz konusu Dinî Islahat Hareketi'nin etkisi ile Tatar Müslümanları arasında dinde ve eğitimde yenilenme şiarıyla Ceditçilik hareketinin ortaya çıktığını, söz konusu akımın öncüsü olan İsmail Gaspıralı'nın çabalarıyla Ceditçilik akımının Rusya başta olmak üzere Batı ve Doğu Türkistan'daki Türk Müslümanlar arasında siyasi, dinî ve millî kurtuluş hareketi olarak yayılmış ve önemli toplumsal ilerleme kaydettiği sonucu görülmüştür. Buna ek olarak yenileşme hareketine şiddetle karşı çıkan Kadimciler olarak adlandırılan mutaassıp hoca ve işgalci yönetim yanlısı din adamları da bulunmaktadır.

Uygur adının birleşmek ve uymak anlamına geldiğini, köken olarak Hunlara bağlı olduklarını, bir kısım Uygurların Orhun nehri kıyılarında yaşarken diğerlerinin şuan ki Doğu

Türkistan bölgesinde yaşamakta olduğunu, Hunların ve Göktürklerin hâkimiyetinde yaşadıkdan sonra Altay bölgesine göç eden Uygurların sırasıyla Karahanlı, Uygur Devleti, Yakup Bey devleti, Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan Cumhuriyeti adında birçok devlet kurdukları bilinmektedir. Bu süreçte tarihten beri sürekli Çinliler ile savaş hâlinde olan Uygurlar, Rusların desteklemesi ile 1949 yılında Uygur bölgesini işgal eden Çinlilerin hâkimiyeti günümüze kadar devam etmektedir. Söz konusu tarihî süreçte cereyan eden kargaşalar sonucunda Uygurlar dinî, iktisadi ve kültürel anlamda gerilemiştir.

Daha sonra dönemin sosyokültürel yapısı çerçevesinde, İsveç misyonerleri, feodal hükümet ve mutaassıp hocalar ele alınmıştır. Bu bağlamda söz konusu unsurların Uygur siyasi ve kültürel yapısına verdiği zararlardan bahsedilmiştir. Çünkü İsveç misyonerlerinin yardım faaliyeti adı altında yürüttüğü Hristiyanlığı yayma çabaları, Müslüman halkta inançsal problemlere yol açmıştır. Fakat İsveç misyonerleri matbaa alanında birçok eserin basılmasını sağlamıştır.

Kâşgarî, eğitim ve sosyal hayatında, ıslahatçı fikirlerinin oluşumunda İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh gibi meşhur ıslahatçı âlimlerden etkilenmiştir. Daha sonra İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Ceditçi hareketin etkisi ile Kâşgarî dinî ıslahat ve Ceditçilik hareketinin Uygur toplumundaki öncüsü olmuştur. Bu çerçevede Ceditçilik hareketinin Uygur toplumuna yayılması için şehit olana kadar büyük çaba sarfetmiştir. Onun kurduğu Ceditçi okullar, Uygur çağdaş eğitim sisteminin gelişmesine katkı sunarken diğer yandan vatansever ve aydın nesillerin yetişmesine vesile olmuştur. Ayrıca toplumsal dayanışmaya önem veren Kâşgarî, "Cemiyet-i-Hayriyye-İslamiyye" ve "Cemiyet-i-Hayriyye" adında dernek ve yetimhaneler kurarak yoksul ve yetim çocuklar ile özel ilgilenmiştir. Kâşgarî, Ceditçilik hareketi sürecinde yerli yönetimin yanı sıra Kadimci görüşlü ulema sınıfının engeli ile karşılaşmıştır. Onlar Ceditçilere karşı "Dinden çıkmışlar, Dehrîler ve Kâfir" gibi ithamlarda bulunmuş, zaman zaman yerli yönetime de şikâyet ederek birtakım Ceditçilerin tutuklanmasına sebep olmuşlardır.

Kâşgarî'ye göre dinin toplumsal hayatta önemli yeri vardır. Ona göre din, kişinin yaşam biçimini yönlendiren kılavuz niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda o, dinî tecrübenin etkileme boyutu üzerinde durmuştur. Ona göre kişinin dinî inancı ile ilgili bilgi ve tecrübeleri onun davranışlarına yansımalıdır. İyi niyetli, yardımsever, vefalı, cömert, yeniliğe açık ve dürüst bireyler ile başarılı, özgür ve gelişmiş bir toplum oluşacaktır.

Kaynakça

- Aierken, Mamutijiang (2020). *20.Yüzyıl Uygur Edebiyatının Önemli Temsilcilerinin Hayatı Eserleri ve Edebi Kişiliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük: Karabük Üniversitesi.
- Akpınar, Yavuz (2011). Tercüman. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 40, 492-494. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyol, Taha (1993). Cedîdcilik. *TDV İslam İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 7, 211-213. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alim, Sümeyye (2023). *Uygur Din Bilgini Abdülkâdir Kaşgârî'nin Din ve Toplum Görüşü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.
- Ehmidi, İmincan (1996). *Uygur Edebiyatı Tarihindeki Namayendiler*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.

- Eset, Süleyman (1998). "20. Esir Rohi ve Tarimdiki Geriplik". *Xinjiang Medeniyiti Jurnili*, 2(3): 105-135.
- Göçmen, Muammer (2010). Şûrâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 39, 235-236. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Israilov, Zakhtibek (2023). *Türkistan Cedîtçilerinin Dinî Düşüncesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- İnayet, Alimcan (2012). "Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri". *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, 3 (17): 199-214.
- Alptekin, İsa Yusuf (1973). *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul: Otağ Yayınları.
- İşbilir, Aslı ve Dikkaya, Mehmet (2021). "Ceditçi Düşünce de Kadının Sosyo-Ekonomik Rolü ve Etkileri". *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7(2), 260-280.
- Qarluq, Abdureşit Jelil (2009). "Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine". *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 11(2): 290-328
- Kurban, Nur Ahmet (2010). "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdülkadir Damolla". *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (53): 167-182.
- Merad, Ali (1999) Islah. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 19, 143-156.
- Muhammed Emin, Abduşükür (1997). *Uygur Felsefe Tarihi*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Nuri, Ömer (2013). "Bayan-i Hekiket ve Unigga Sevep Bolgan Makaliler". *Ana Yurt Jurnili*, 1(1), 94-106.
- Rozi, Batur (2003). *Abdukadir Damolla*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Rozi, Yalkun (2010). "20.Esirdiki Tunci Islahatçı". *Xinjiang Medeniyiti Jurnili*, 5.
- Sulayman, Eset (2013). "Bağçe Saraydin Tarim Boylirigice-Tatar Ceditçilik Herikiti ve Uygurlar Yurtiga Körsetken Tesiri". *Ana Yurt Jurnili*, (2): 74-110.
- Tömür, Hevir (2007). *Abdukadir Damolla Hekkide Kisse*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.

İnternet Kaynakları:

URL-1: <https://www.rfa.org/uyghur/yoruq-sahillar/abduqadir-damollam-eserliri-03092021223438.html> (Erişim: 10.11.2024)